

UDC 726:26-523.42(477.54-25)

SYNAGOGICAL ARCHITECTURE OF KHARKIV: HISTORY AND ART CRITICISM ANALYSIS

V. Riapolov

Art Critic, Restorer, Senior Fellow

Head of the Archival Department

Research and Design Institute of Civil Engineering “SKHIDBUDPROEKT”

8, Shota Rustaveli Str., Kharkiv, 61000, Ukraine

rivimigi@gmail.com ; rivimi@rambler.ru

V. Hesin

Academician of the Ukrainian Academy of Architecture, Chief Architect

Research and Design Institute of Civil Engineering “SKHIDBUDPROEKT”

8, Shota Rustaveli Str., Kharkiv, 61000, Ukraine

et.arx.khesin@ukr.net

In the late 19th – early 20th century about 10,000 Jews in Kharkiv attended 25 religious institutions. Mostly these were small prayer houses. There were only six large synagogues. Two synagogues – the First (Choral) and the Third (Chobotarska) – were restored and used by Jewish communities. Prayer hall of the synagogue on Kulykivska Str., 12 is in good condition, but divided into two floors and adapted for student audiences. The Second (Mischanska), the Third (Mordvinovska) and the Fourth (Podilska or Soliankyivska) synagogues have largely lost their authentic appearance. They need repair and restoration work with the provision of the status of architectural monuments or valuable buildings. When designing synagogues, the focus was on local architectural staff of Jewish origin. Only the First Choral Synagogue was designed by the non-Kharkiv Jew Ya. H. Heverts, and Mordvinovska – by Kharkiv Latvian Yu. S. Tsaune. The synagogue architecture of Kharkiv demonstrates a significant variety of stylistic solutions: classicism, neo-Renaissance, red brick and neo-Moorish styles, modernized eclecticism and elements of futuristic architecture. The author of the synagogue project in the building of the Society for Aid to Indigent Jews O. M. Ginzburg acted as the forerunner of the architecture of the modern movement and his creative ideas were on a par with such masters as Peter Behrens, Walter Gropius and Mies van der Rohe. The project of the First Kharkiv Choral Synagogue by architect Ya. H. Heverts was the best in the world in 1909, according to expert estimates. So far, this synagogue is one of the most beautiful, and the second largest in Europe. Kharkiv synagogues were designed and built with the significant financial scale at the high architectural, artistic and technical level, not inferior to European one, and sometimes even exceeded it. Their diverse appearance corresponded to the global trend in the development of synagogue architecture, which did not imply the existence of the strict architectural canon and made it possible for Jewish communities scattered around the world to preserve their traditional religious identity and at the same time be organically integrated into the general context of local culture and art. This state of affairs in the second half of the 19th – early 20th century in Kharkiv promoted the use of the Orientalism fashion for the careful search by Jewish architects for the gradual creation of the tradition of the latest Jewish architecture, based on Europeanized and modernized Eastern roots. However, this process remained incomplete, because it was rudely interrupted by the turbulent events of the revolution and socialist reconstruction.

Keywords: classicism, Judaism, Kharkiv, modernized eclecticism, neo-Moorish style, neo-Renaissance, repair and restoration works, synagogue, red-brick style

© 2020 V. Riapolov, V. Hesin; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

СИНАГОГАЛЬНА АРХІТЕКТУРА МІСТА ХАРКОВА: ІСТОРІЯ ТА МИСТЕЦТВОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

В. М. Ряполов, В. О. Хесін

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Харкові на постійній основі проживало близько 10 тисяч євреїв. Згідно з переписом населення 1897 р., вони становили 5 % мешканців міста і за розміром були третьою етнічною групою після росіян з їхніми 58 % та українців з їхніми 25 % [Багалеї, Миллер 1912, 132, 133, 137; Гусев 1902, 36]. Тому не дивно, що протягом двох перших десятиріч XX ст. на теренах Харкова існувало від 20 до 25 релігійних установ іудаїстського віросповідання. В офіційній документації їх називали за порядковими номерами реєстрації, а в народі – за місцем перебування або за специфікою світогляду парафіян [Котляр 1999, 151; 2011, 17].

Слід зазначити, що за сучасною класифікацією всі іудаїстські культові споруди України поділяють на чотири основні типи [Куцевич, Губов, Крапівін та ін. 2009, 84]:

Тип 1. Центральна (досить часто хоральна) синагога з розвинутим складом приміщень, яка розташована в центральній частині міста і розрахована на 500 осіб і більше;

Тип 2. Меморіальна синагога з розташуванням у меморіальних центрах і зонах на 100–300 осіб;

Тип 3. Синагога в житловому районі або кварталі на 75–200 осіб;

Тип 4. Молитовний будинок у житловому районі або кварталі на 50–75 осіб.

У Харкові напередодні революції 1917 р. переважна більшість іудаїстських релігійних громад мала невеличкі молитовні будинки четвертого типу. Вони, як правило, орендували лише частину приміщень різноманітних будинків [Котляр 1999, 151].

Великих синагог першого і третього типів було лише шість. П'ять з них розміщувалися в окремих будівлях, а шоста існувала як складова частина благодійного Товариства допомоги незаможним євреям. Ці архітектурні споруди не втрачені. Вони, як і раніше, стоять на своїх місцях, але мають різний ступінь збереженості. У 2018–2019 р. Науково-дослідний і проєктний інститут цивільного будівництва “СХІДБУДПРОЕКТ” провів їхнє обстеження в процесі систематичної роботи з паспортизації пам'яток архітектури та виявлення цінної забудови. Отримані результати для зручності сприйняття представлені не в хронологічному порядку згідно з датами заснування синагог, а згідно з традиційною нумерацією харківських єврейських громад.

Перша єврейська синагога (вона ж Хоральна) відкрилася в 1867 р. у пристосованому приміщенні. Для цього на Німецькій вулиці, 12 на кошти банкірського дому Адольфа і Леона Рубінштейнів придбали приватний міський особняк у стилі класицизму, побудований на початку XIX ст. за проєктом Харківського губернського архітектора П. А. Ярославського. Спочатку він належав М. М. Куліковському, потім – І. А. Зарудному. З 1826 р. в будівлі розміщувався аристократичний чоловічий пансіон професора М. Робуша, а з 50-х рр. XIX ст. і до 1867 р. – жіночий пансіон [Воловик 2000, 1; Синагога... арк. 2; Котляр 1999, 150; Котляр 2011, 44; Куделко, Тарасова 2010, 89; Лейбфрейд 1998, 84; Ходас 1999, 124]. Перша єврейська релігійна громада в процесі пристосування садибного будинку частково перепланувала інтер'єр та оздобила його під культові потреби, а в екстер'єрі надбудувала барабан з напівциркульними вікнами і завершенням у вигляді купола (іл. 1) [Синагога... арк. 3; Котляр 2011, 44]. У такий спосіб, суто громадська архітектурна споруда набула культового вигляду. У 1899 р. синагога змінила адресу, тому що вул. Німецьку перейменували в Пушкінську [Дмитрієва, Дьякова, Харченко 2011, 262, 263; Дьяченко 1977, 150; Мачулін 2007, 331].

Парафія першої синагоги складалася з близько 800 осіб. Під час ярмарків за рахунок приїжджих вона тимчасово зростала до 3000 осіб [Воловик 2000, 1]. Отже, будівля використовувалася дуже інтенсивно і на початок ХХ ст. сильно занепала та потребувала знесення. Дійшло до того, що місцеві чорносотенці в газеті “Харьковские губернские ведомости” цинічно й безпідставно заявили, що верхівка харківських іудеїв навмисно чекає обвалення першої синагоги та загибелі євреїв під її уламками, для того щоб потім подати цю подію як терористичний акт, влаштований Союзом російського народу [Харьковская синагога 1907, 6].

Незабаром за розпорядженням губернської адміністрації будинок синагоги закрили для відвідування, а правління першої Харківської єврейської синагоги подало до Харківської міської управи заяву с проханням якомога швидше дозволити зведення нової культової будівлі на тому ж місці. 1 лютого 1909 р. віцегубернатор Харківської губернії підписав дозвіл на спорудження нової синагоги, але з умовою, що її поставлять не на тому самому місці, а з відступом від червоної лінії вулиці в глибину двору для дотримання наявного нормативу, за яким синагога могла розташовуватися на відстані не менш ніж 100 сажнів (213,4 м) від православного храму – у нашому разі Миколаївського собору на Миколаївській пл. (нині пл. Конституції) [Синагога... арк. 3; Еврейская молельня 1909, 2; Котляр 2011, 48]. Дотримання нормативу виявилось корисним. Стару синагогу розбирали поступово, протягом 1910 р., паралельно зі зведенням нової [Воловик 2000, 1; Синагога... арк. 3], яка, своєю чергою, зі значної відстані мала більш вирашений вигляд, ніж коли б була розташована на червоній лінії досить вузької вулиці. Велике подвір'я перед головним входом розрахованого на 900 осіб приміщення теж не стало зайвим.

Слід зазначити, що за сорок років свого існування склад парафії першої єврейської релігійної громади суттєво змінився. Розташована поруч із центральною площею міста Перша синагога поступово акумулювала еліту харківської єврейської спільноти, що переважно складалася з банкірів, промисловців, верхівки купецтва, прогресивної інтелігенції і сповідувала реформістський іудаїзм, який, між іншим, передбачав під час богослужіння використання органа і хору в межах спеціальної хоральної синагоги. За дорученням правління Першої харківської єврейської релігійної громади Імператорське Санкт-Петербурзьке товариство архітекторів організувало офіційний всеросійський конкурс проєктів хоральної синагоги для м. Харкова з першою премією 800 крб, другою премією 400 крб, третьою премією 300 крб і безгрошовою четвертою премією, яку задля заохочення потенційних авторів журнал “Зодчий” взявся рекомендувати єврейським громадам для придбання. До конкурсної комісії входили академіки архітектури Л. М. Бенуа, Б. І. Гіршович, Г. Д. Грімм, О. М. Померанцев, О. В. Щусев, член-секретар Л. О. Ільїн та два представники від правління Першої харківської релігійної громади [Воловик 2000, 1; Синагога... арк. 3; Ильин 1909, 183, 184; Котляр 1999, 150, 151; 2011, 44, 45; Кушнарьев 2004, 186, 187; Леонидов 2015, 1; Лялевич 1909, 396; Ходас 1999, 124, 125].

Конкурсантам потрібно було спроектувати для ділянки складної конфігурації на вул. Пушкінській, 12 у Харкові будівлю з просторим вестибюлем, головним молитовним залом місткістю 500 чоловіків у партері та 400 жінок на хорах (балконі), місцем для органа і хору на 40–50 осіб, приміщенням для рабина в 3,5–4 кв. сажнів (15,9–18,2 м²), приміщенням для кантора в 4–5 кв. сажнів (18,2–22,7 м²), залом для засідань правління на 50–60 осіб до 30 кв. сажнів (136,2 м²), залом для вінчання на 50–60 осіб до 8 саж² (36,3 м²). Крім того, в напівпідвальному приміщенні необхідно було передбачити 2–3 великі кімнати по 20–30 саж² (90,8–136,2 м²) з окремим виходом на південну сторону, одну кімнату для канцелярії та секретаря, квартиру для шамеса (сторожа) на 2 кімнати з кухнею, приміщення для двірника, приміщення для системи центрального опалення та зберігання палива, льох і ще три комори для начиння. Повний кошторис будівництва передбачався в розмірі 150000 крб [Ильин 1909, 183, 184].

На конкурс було подано 17 проєктів. Їх виставили для огляду в Санкт-Петербурзі на наб. Мойки, 83. Результати конкурсної комісії підбила 2 липня 1909 р. та оприлюднила в № 40 журналу “Зодчий” за 1909 р. [Лялевич 1909, 395, 396, *табл.* 48–50]. Четверту заохочувальну премію здобув проєкт під девізом “Лев у півколі” краківського архітектора А. П. Шишка-Богуща (іл. 2) [Лялевич 1909, 395, 396, *табл.* 50]. Третя премія дісталася проєкту під девізом “Ізраїль” пітерського архітектора М. Х. Дубинського (іл. 3) [Лялевич 1909, 395, 396, *табл.* 49], до того часу відомого чудовим проєктом реставрації палацово-паркового комплексу Ернста Бірона в Мітаві (нині м. Єлгава). Другу премію дістав проєкт під девізом “Сіон” севастопольського, а з 1905 р. харківського архітектора В. А. Фельдмана [Лялевич 1909, 396], який був відомий публіці як автор пам’ятника затопленим кораблям у Севастополі. На жаль, журнал “Зодчий” з незрозумілих причин проєкт В. А. Фельдмана не опублікував.

Першу премію здобув проєкт під девізом “Єврейська літера” пітерського архітектора Я. Г. Геверца (іл. 4) [Лялевич 1909, 396, *табл.* 48], який серед євреїв Санкт-Петербурга був широковідомий як автор маленького архітектурного шедевра – будинку омивання та відспівування покійних на Єврейському Преображенському цвинтарі. Конкурсний проєкт Я. Г. Геверца “Єврейська літера” комісія охарактеризувала так: “Всё сооружение представляет спокойную, красиво-законченную массу, не лишённую поэтического интереса. Воображение автора дало довольно яркое напоминание больших плоскостей стен палестинских древних сооружений. При простой схеме плана и интересном перекрытии зала с помощью перекрещивающихся арок имеются и недостатки; так, надо признать желательным: уширение среднего пролёта между выступами хоров и удлинение его за счёт аванзала, уничтожение арок, поддерживающих хоры, и увеличение зала венчания. Подвальный этаж не разработан” [Лялевич 1909, 396]. На звороті оригіналу проєкту, який зберігається в Санкт-Петербурзі, академік архітектури О. В. Щусев зазначив: “бесспорно по осуществлению проекта сия синагога будет первой в мире” [Зеленина 1995, 2].

Я. Г. Геверц (1879–1942) загинув у блокадному Ленінграді, похований на острові Декабристів у братській могилі професорів Академії мистецтв. Серед архітекторів, за проєктами яких побудовані харківські синагоги, він є єдиним автором-нехарків’янином. Цікаво, що до кінця життя Я. Г. Геверц так і не дізнався про успішну реалізацію свого проєкту в м. Харкові.

Зведення Першої єврейської хоральної синагоги розпочалося на дворовому місці по вул. Пушкінській, 12 з урочистої закладки 30 травня 1910 р. Володар другої премії конкурсу архітектор В. А. Фельдман виконував робочі креслення та здійснював архітектурний нагляд за будівництвом. Керували будівельними роботами харківські архітектори М. Є. Компанієць та М. Ф. Піскунов. У 1912 р. в недобудові пройшли перші служби, а влітку 1913 р. синагога офіційно відкрилася і стала функціонувати в повному обсязі [Воловик 2000, 1; Синагога... арк. 4; Котляр 1997а, 55; 1997б, 58; 1999, 150, 151; 2011, 44, 45, 48; Кушнар'єв 2004, 187; Леонидов 2015, 1; Лейбфрейд 2002, 7; Ходас 1999, 125]. Слід зазначити, що в деяких виданнях закінчення будівництва помилково датовано 1914 р. [Лейбфрейд 1998, 84; Лейбфрейд, Реусов, Тиц 1987, 71; Памятники... 1987, 495].

Першу єврейську хоральну синагогу в Харкові парафія змогла використовувати за призначенням лише 10 років. У 1923 р. будівлю націоналізували та передали Єврейському робітничому клубу імені Третього Інтернаціоналу. Після Другої світової війни в будинку синагоги розмістили дитячий кінотеатр, а після варварської реконструкції кінця 50-х рр. – спортивний комплекс товариства “Спартак”. Саме тоді було знищене первісне оздоблення інтер’єрів, а в 1974 р. ураганом зірвало покрівлю купола з чилійської міді [Воловик 2000, 1; Котляр 1999, 151, 152; 2011, 49, 52; Кушнар'єв 2004, 188; Леонидов 2015, 1; Ходас 1999, 126].

Лише 30.04.1980 р. рішенням облвиконкому Харківської обласної ради за № 334 колишня синагога визнана пам'яткою архітектури місцевого значення і взята під охорону держави з охоронним № 101 [Синагога... арк. 5; Памятники... 1987, 495; Перелік об'єктів... № 345].

22 серпня 1990 р. будівлю передали відродженій єврейській релігійній громаді [Воловик 2000, 1, 2; Котляр 1999, 152; 2011, 52; Леонидов 2015, 3; Ходас 1999, 126]. У 1992 р. хоральну синагогу почали реставрувати за проектом Харківської комплексної архітектурно-реставраційної майстерні Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту "УКРПРОЕКТРЕСТАВРАЦІЯ" (головний архітектор проекту В. Новгородов, дизайнер А. Острайхер) [Котляр 2011, 52; Ходас 1999, 126].

Процес реставраційних робіт суттєво утруднювала запекла боротьба за володіння цією релігійною спорудою між прихильниками реформістського та ортодоксального іудаїзму. У ніч із 30-го на 31 серпня 1998 р. справа навіть дійшла до підпалу [Бежина 1998, 1; Бугаєв 1998, 1; Буряковская 1998, 1]. Вщент вигорів основний зал і частково купол, деформувалися конструкції балкона. У полум'ї загорілися кольорові демонстраційні стенди проекту реставрації синагоги інституту "УКРПРОЕКТРЕСТАВРАЦІЯ" та дипломного проекту реконструкції вітражів синагоги випускника Харківського художньо-промислового інституту Є. А. Котляра [Бежина 1998, 1; Бугаєв 1998, 1; Буряковская 1998, 1]. Вкрай непривабливе релігійно-майнове протистояння завершилося на користь ортодоксів. У червні 1999 р. держава розірвала охоронний договір на використання пам'ятки архітектури місцевого значення "Синагога" з реформістською громадою і виселила її з приміщення. Тож синагога перестала бути хоральною і дістала найменування Бейт Менахем [Воловик 2000, 1; Топорков 1999, 1]. Після реставрації 20 травня 2003 р. будівлю урочисто відкрили для постійного використання вірянами [Иванцова 2003, 1; Христов 2003, 10].

За канонами реформістського іудаїзму хоральна синагога має стояти на узвишші і бути найвищою спорудою в населеному пункті. З першою умовою все було добре – початок вул. Пушкінської міститься на узвишші історичного центру міста. Але виконати другу умову не було жодної можливості. Річ у тому, що в 1821–1844 рр. у Харкові поруч з Успенським собором за проектом архітектора Є. О. Васильєва була, як свідчить автентична меморіальна табличка на фасаді, "Воздвигнута колокольня великой колоссальности в благодарность Богу Спасителю за избавление Державы и церкви Российской от нашествия галлов и с ними двенадцати язык в 1812 г." висотою 42 сажнів (89,5 м), що на 4,5 м більше, ніж дзвіниця Івана Великого в московському кремлі [Новгородов 1990, 24–34]. У межах Російської імперії харківська дзвіниця входила в десятку найвищих дзвіниць Руської православної церкви, а в Харкові й досі є однією з найвищих архітектурних споруд.

Отже, Перша єврейська хоральна синагога з верхівкою купола на рівні 42 м, максимальною довжиною бокового фасаду 42 м і загальною площею 2067 м² на початку ХХ ст. стала лише другою за висотою і третьою за кубатурою будівлею міста після дзвіниці Успенського собору, Благовіщенського собору та будинку Головного управління південної залізниці. У молитовному залі висота становить 30 м, площа – 450 м², місткість – 900 осіб. Висота приміщення для Арон Гакодеш (Ковчегу завіту для зберігання сувоїв) – 9 м. На сьогодні це друга за величиною синагога Європи, яка поступається лише Великій синагозі на вул. Дохань у Будапешті.

Об'ємно-просторова композиція Першої Хоральної синагоги виконана в неороманському дусі: об'єм схожий на особливо міцну, надійну фортецю – прийом, який укоренився з часів татарських навал на українські землі [Котляр 2002, 29]. Стіни масивні, у центрі композиції головного фасаду стилізований під середньовічну вежу ризаліт, що сильно виступає (іл. 5, 6).

Крім того, присутні елементи неоготики: високі стрілчасті дверні та віконні проізи, контрфорси, круглі вікна з рамами складного дрібного членування, ніші для здвоєних та строєних вікон з пізньоготичним абрисом типу “тюдор” (іл. 5, 6).

Є й елементи неомавританського стилю. Центральний об’єм із покритим чилійською міддю яйцеподібним куполом вирішено у формах традиційної мусульманської Завія (житла шейха-наставника). Низькі другорядні куполи-блюдця характерні для мечетей Пакистану, Ірану та Афганістану. Високі димохідні труби імітують мусульманські мінарети (іл. 5, 6). Особливу неординарність вигляду будівлі надають модернове спотворення пропорцій і поєднання в екстер’єрі лицьової червоної цегли з оштукатуреними поверхнями (іл. 5).

Оформлення інтер’єрів консервативне, досить аскетичне (іл. 7–10). Внутрішній об’єм упорядкований за двома символічними напрямками – вертикальним та горизонтальним, які уособлюють поступ від минулого до майбутнього [Котляр 2002, 29]. Горизонтальна вісь уздовж лінії вхід – біма (узвишся для читання сувоїв тори) – Арон Гакодеш (Ковчегу завіту для зберігання сувоїв) концентрує увагу парафіян на схід до Єрусалиму (іл. 8), а вертикаль спрямовує погляди на склепіння купола (іл. 9), що є архітектурною моделлю божественного неба. Внутрішній план із квадратним вестибюлем перед основним молитовним залом і другим ярусом для розміщення жінок із загорожею-мехіцею типовий для мусульманських храмів та іудаїстських молитовних будинків. Капітелі колон в інтер’єрі в істотно модернізованому вигляді імітують капітелі епохи Альмохадів (берберської династії, яка в XII–XIII ст. панувала на півдні Іспанії та привнесла свої архітектурні традиції в Андалусію) (іл. 7–10).

Зараз у вестибюлі синагоги для постійної демонстрації виставлена колекція старовинних предметів культу, релігійних сувоїв, а також алегорична скульптура сучасного ізраїльського скульптора Франка Майслера “Єрусалимська сфера” (іл. 7).

У підсумку можна стверджувати, що Перша єврейська хоральна синагога збудована в дусі стилізаторського варіанту модерну з еклектичним застосуванням неороманських, неоготичних і неомавританських архітектурних елементів. На жаль, у безпосередній близькості від синагоги у цей момент будують величезний торговорозважальний комплекс, який закриває кращі ракурси для її огляду й, отже, суттєво зменшує містобудівне значення об’єкта і зводить нанівець її роль як архітектурної домінанти в історичному центрі міста.

Друга єврейська синагога (вона ж Міщанська) є найдавнішою в Харкові. На початку XIX ст. серед євреїв, які постійно проживали в місті, досить значною за кількістю категорією населення були солдати-кантоністи. Біля них перебували сім’ї, обзаводитися якими рядовим військовим дозволяло законодавство того часу. Єврейки-солдатки, як правило, займалися хатнім господарством і торгівлею різноманітним крамом на місцевому базарі [Багалеї, Миллер 1912, 136; Котляр 1999, 150; 2011, 28, 29]. Євреїв-військовослужбовців у місцевому гарнізоні було так багато, що вони разом з домочадцями в 30-х рр. XIX ст. змогли організувати синагогу по лівий бік маленької чотириметрової вул. Міщанської (нині Громадянська) [Гусев 1902, 122; Дмитрієва, Дьякова, Харченко 2011, 76; Дьяченко 1977, 156; Котляр 1999, 150; 2011, 28, 29; Мачулін 2007, 124], недалеко від Харківської набережної, що було зручно для функціонування мікви і ритуальної бойні.

На той час у районі вул. Міщанської (нині Громадянська), Куликівської, Миколаївської (нині Короленка) мешкало ядро харківської єврейської спільноти: солдати, представники міської бідноти з низових кварталів і дрібні купці ортодоксальних поглядів, які й стали основними парафіянами Другої (Міщанської) синагоги [Багалеї 1912, 136; Котляр 1999, 150; 2011, 28, 29]. Її громадсько-ритуальний комплекс будівель займав майже весь лівий бік вулиці й мав адресу: вул. Міщанська, 11/13 (нині Громадянська, 19).

Нам невідомі архітектори, за проектами яких у різний час були зведені корпуси синагоги. Поки що не виявлені й проекти. Але відомо, що в архітектурний комплекс Другої (Міщанської) синагоги входили молитовні будинки Меснахдім і Хасідім, міква (басейн для ритуального омивання), хейдер (училище для єврейських дітей), бібліотека з багатим зібранням релігійної літератури та ритуальна бойня [Багалеї 1912, 136; Котляр 1999, 150; 2011, 30].

Існує тільки одне старовинне зображення частини описаних вище будівель, яке дійшло до нас із кінця XIX ст. (іл. 11). На жаль, воно не дає змогу зробити детальний мистецтвознавчий аналіз комплексу. Можна лише стверджувати, що окремі будівлі були зведені в стилі класицизму та неоренесансу. Вони не становили єдиного художнього ансамблю, а були лише архітектурним комплексом.

Ми не маємо певних відомостей про час примусового закриття радянською владою цієї старовинної синагоги Харкова. У радянський період вона багаторазово перебудовувалася, не зберегла автентичний вигляд, фактично втратила художню цінність (іл. 12), але має історичне значення. З функціонуванням синагоги пов'язане ім'я видатного хасидського рабина кінця XIX – початку XX ст. Єхезкієля Арлозорова. Довгий час її піклувальниками та фінансистами були представники сім'ї відомих харківських філантропів Бурасів. У грудні 1941 р. в приміщеннях Другої (Міщанської) синагоги окупанти по-звірячому вбили 400 німецьких євреїв – про що свідчать меморіальні дошки на фасаді залу Меснахдім івритом та українською мовою: «Тут, у приміщенні синагоги, наприкінці грудня 1941 р. нацисти знищили понад 400 євреїв: старих, дітей, калік. Встановлено Представництвом Всесвітнього єврейського агентства “Сохнут-Україна” у Харкові та Обласним комітетом “Дробницький Яр”: 14 грудня 1999 р.» (іл. 13).

Перше відділення Третьої (або Мордвиновської) єврейської синагоги виникло на початку XX ст. Тоді від громади Сефардім Третьої єврейської синагоги через швидке зростання чисельності парафіян і деякі розбіжності в релігійних питаннях відділилася частина вірян, яка створила автономну громаду Ашкеназім [Котляр 2011, 61–63]. Зараз можна тільки гадати, чому заснований пізніше Ашкеназім вважали першим відділенням, а більш ранню структуру Сефардім – другим відділенням Третьої іудаїстської громади Харкова. Для нас важливо мати на увазі, що наявність двох відділень однієї громади стала причиною існування в межах міста двох синагог за № 3 – Мордвиновської та Чоботарської.

У 1910 р. перше відділення Третьої єврейської громади придбало разом з будинком під злам дворове місце за № 15 в маленькому 400-метровому Мордвиновському пров. (нині Кравцова) поблизу центральної площі міста [Дмитрієва, Дьякова, Харченко 1977, 150; Котляр 2011, 63; Мачулін 2007, 210].

Проект синагоги замовили Ю. С. Цауне (1862–1930). Він народився в 1862 р. в містечку Адзеле Лифляндської губернії (нині територія Латвії). У 1891 р. закінчив Санкт-Петербурзьку академію мистецтв із кваліфікацією художника-архітектора. Тривалий час працював в архітектурних управліннях Лозово-Севастопольської та Південної залізниць. У 1895 р. в Харкові розпочав кар'єру вільного архітектора. У 1903–1904 рр. обіймав посаду головного архітектора міста. Тривалий час викладав у Харківському технологічному інституті, художньому та будівельному технікумах, був попечителем Харківського навчального округу і на громадських засадах до 1918 р. очолював євангелічно-лютеранську громаду Вознесіння. У 1914 р. здобув звання статського радника, а в 1925 р. – професора. За проектами Ю. С. Цауне в Харкові зведено 21 будівлю. Досить багато проектів реалізовано в різних населених пунктах Харківської, Таврійської та Катеринославської губерній [Автобіографія... арк. 7; Архитекторы... 2008, 43; Лейбфрейд, Полякова 1998, 331, 332]. Латиш за національністю та лютеранин за віросповіданням, Ю. С. Цауне серед проєктувальників харківських синагог єдиний неєврей і неіудей.

Будували Мордвиновську синагогу протягом 1912–1914 рр. Головним фінансистом та організатором робіт був м'ясопромисловець В. Ф. Бассін [Котляр 2011, 63; Лейбфрейд, Полякова 1998, 84]. 19 серпня 1914 р. регіональна газета “Южный край” писала: «Техническая комиссия произвела осмотр совершенно законченного постройкой и отделкой нового здания 3-й харьковской еврейской молельни “Ашкеназим”, сооружённого на Мордвиновском пер. под № 15. Здание большое, вместительностью более 500 чел., отличается красотой внутренней отделки и имеет массу света и воздуха. Здание комиссией признано вполне отвечающим всем техническим и противопожарным требованиям, предъявляемым строениям общественного характера, и к устройству в нём богослужений препятствий не встречается» [Осмотр синагоги 1914, 6].

У 1927 р. з магазину “Пасаж” на перший поверх будівлі Мордвиновської синагоги переїжджає громада учасників російсько-японської війни, і якийсь час паралельно тут діють дві молитовних установи [Котляр 2011, 63]. У 1936 р. радянська влада вирішила закрити синагогу та використовувати її приміщення для культурно-просвітницької роботи. Під час Другої світової війни будівля була сильно пошкоджена. У 1946 р. в приміщенні Мордвиновської синагоги зареєстрували харківську іудаїстську релігійну громаду під головуванням архітектора О. М. Гінзбурга. У 1949 р. відсутність потрібної кількості коштів на реставрацію і недоречний конфлікт серед парафіян дали місцевій владі привід для ліквідації громади та закриття синагоги [Котляр 2011, 63, 64]. З 1949-го по 1956 р. тут були підсобні приміщення Українського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка, а в 1957 р., після масштабної реконструкції, розмістився Харківський планетарій [Дьяченко 1977, 122, 123; Куделко, Тарасова 2010, 249].

Двоповерхова Мордвиновська синагога була зведена з лицьової цегли в так званому червоноцегляному стилі. На жаль, до нашого часу не зберігся проєкт будівлі. Сьогодні ми маємо втрату автентичних інтер'єрів, закладені віконні прорізи і повністю знищений прибудовою головний фасад (іл. 14, 15). У досить доброму стані перебуває другий (дворовий) корпус синагоги, який зберіг автентичний вигляд. Це складний у плані одно-двоповерховий будинок з багатосхилим дахом. Його червоноцегляні стіни із самого початку були позбавлені декору. Художній образ будівлі утворюють асиметрична фантазійна конфігурація об'ємно-просторової композиції, вузькі та дуже високі прямокутні вікна, великі вікна з трапецієподібними завершеннями в неукраїнському дусі та масивний карниз досить значного виносу (іл. 16).

Друге відділення Третьої (або Чоботарської) єврейської синагоги створено на початку ХХ ст. релігійною громадою Сефардім. У 1911 р. громада купує недалеко від центрального Благовіщенського ринку в гушині єврейських кварталів дворове місце по вул. Чоботарській, 17 [Дмитрієва, Дьякова, Харченко 2011, 340; Дьяченко 1977, 103; Котляр 2011, 65; Мачулин 2007, 444, 445]. Тут у 1912–1913 рр. зводять синагогу за проєктом талановитого харківського цивільного інженера Б. І. Гершковича [Котляр 2011, 65; Лейбфрейд 2002, 7; Лейбфрейд, Полякова 1998, 84], якому так і не судилося стати знаменитим зодчим, бо він прожив дуже коротке життя. Народився Б. І. Гершкович у Харкові в 1878 р. У 1904 р. закінчив Інститут цивільних інженерів ім. імператора Миколи I в Санкт-Петербурзі. Помер незабаром після революції 1917 р. Точну дату й обставини смерті з'ясувати не вдалося. Відомо, що він встиг створити лише вісім проєктів. З них реалізовано сім, зокрема й культова споруда на вул. Чоботарській, 17 [Лейбфрейд 2002, 7].

Чоботарську синагогу закрили у другій пол. 30-х рр. ХХ ст. після численних утисків з боку радянської влади. До 2003 р. приміщення займало Харківське міське управління ДАІ. У 2003 р. будівля передана відродженій громаді консервативного спрямування і знову використовується за первісним призначенням як синагога та літній дитячий табір для дітей незаможних євреїв [Котляр 2011, 66; Лейбфрейд 2002, 7].

Старовинних зображень Чоботарської синагоги не існує. До Першої світової війни її чомусь не сфотографували, потім було не до міських фото, а в радянські часи з ідеологічних міркувань існування єврейської культової архітектури свідомо замовчувалося.

Об'ємно-просторова композиція цієї синагоги дуже проста. Вона складається з Г-подібного в плані цегляного корпусу з вальмовим дахом із металевим покриттям. Головний (північний) та західний фасади оштукатурені та пофарбовані: декор білого, а поле стіни пісочного кольору. Архітектурна споруда має вертикальне членування з чітким ритмом із прямокутних ніш, що обмежені рельєфними тягами, та арочних обрамлень з великими “лежачими” прямокутними вікнами на рівні другого поверху і вузькими прямокутними вікнами на рівні першого поверху. Віконні прорізи першого поверху прикрашені рельєфними композиціями, які сформовані з тричастинних аркатур і декоративної імітації фахверкової обв'язки (іл. 17). Східний фасад не оштукатурений, має лише прямокутні віконні прорізи та вікна з підковоподібними завершеннями (іл. 18, 19).

Синагога є досить скромним зразком провінційного стилізаторського модерну, де легкий відгомін сходу помітно лише завдяки використанню специфічних за формою рельєфних арочних обрамлень, підковоподібних та строєних віконних прорізів (іл. 17, 19). Слід зазначити, що всередині автентичні інтер'єри сильно спотворені. Велика двосвітлова молитовна зала з колонами, які підтримують антресоль для розміщення жінок, ледь проглядається через численні перегородки пізнього походження. Фактично не збереглося й внутрішнє оздоблення. Отже, інтер'єри поки ще чекають майбутньої реставрації та ретельного пристосування під особливості сучасних потреб громади.

Четверта єврейська синагога (вона ж Подільська, або Соляниківська) розташована на розі Подільського та Соляниківського провулків і довгий час вважалася найкрасивішою будівлею харківського Подолу (іл. 20) – низинної частини міста між Павлівською пл. і правим берегом р. Харкова.

Історія Четвертої єврейської синагоги пов'язана з існуванням реформістської релігійної громади Талмуд-Тора, що виникла в 1895 р. як іудаїстський міньйон [Отчёт о деятельности... 1911, 4]. Спочатку він розміщувався в Булгаковському пр. (нині Карбишева), швидко розростався й тому в 1896 р. переїхав на Соляниківський пр. в більш просторе приміщення, яке громада орендувала в будинку Соммавілла за 420 крб на рік [Дмитриева, Дьякова, Харченко 2011, 41; Мачулин 2007, 174; Отчёт о деятельности... 1911, 4].

Вперше питання про зведення власної синагоги загальні збори громади Талмуд-Тора розглядали в грудні 1909 р. Спочатку мали намір збудувати приміщення на 400 осіб за проектом харківського архітектора М. Г. Диканського [Отчёт о деятельности... 1911, 4] – відомого автора 15 харківських будівель у стилі модерн, зокрема й 11 пам'яток архітектури [Лейбфрейд 2002, 7].

У жовтні 1909 р. на розі Подільського та Соляниківського провулків за 17000 крб було придбано разом з будівлями під злам дворове місце міщанина Загорулько загальною площею 342 кв. сажнів (730 м²) [Котляр 2000, 50, 51; Освящение... 1911, 6; Отчёт о деятельности... 1911, 4]. 27 жовтня 1909 р. на загальних зборах громади обрали будівельну комісію під головуванням цивільного інженера М. Л. Мелетинського у складі парафіян С. Л. Мелетинського, Е. Я. Швейцера, М. І. Дерковського, В. А. Лівшиця, М. Є. Полякова та Л. С. В'язовського. 30 жовтня того ж року загальні збори схвалили проект синагоги, але не М. Г. Диканського на 400 осіб, а М. Л. Мелетинського на 1000 осіб, який вже 17 березня 1910 р. затвердило Харківське губернське правління і підписав віце-губернатор [Котляр 2000, 50, 51; 2011, 56; Лейбфрейд 2002, 7, 8; Освящение... 1911, 6; Отчёт о деятельности... 1911, 5].

Будівельні роботи велися протягом 1910 – початку 1911 р. на кошти з основного капіталу та доходів молитовні Талмуд-Тора, кошти від продажу вторинних будівельних матеріалів, отриманих при зламі старих будівель на купленій ділянці землі, кошти від продажу постійних місць у майбутній синагозі та на приватні пожертвування. Загальна вартість купівлі дворового місця, будівництва, підведення електричного освітлення та меблювання приміщень становила 75000 крб, з яких тільки меблі потягнули на 5000 крб [Котляр 2000, 51; Отчёт о деятельности... 1911, 5, 6].

На першому поверсі розміщувалися вестибуль, гардероб та приміщення училища “Талмуд-Тора”, розрахованого на навчання 60 сиріт та дітей із незаможних єврейських сімей. Фактично весь другий поверх займав високий молитовний зал з нижнім рівнем для чоловіків та балконом із загорожею-мехіцею для жінок [Котляр 2000, 52; Пояснительная записка... арк. 7, 8].

Освячення та відкриття Четвертої єврейської синагоги відбулися 17 квітня 1911 р. Після проповіді рабина Ш. Б. Епштейна разом з почесними гостями з інших харківських синагог та караїмської кенаси було проведено урочисте богослужіння. Потім за спільною трапезою парафіян на погашення боргу по будівництву легко зібрали 2000 крб [Котляр 2000, 51, 52; Освящение... 1911, 6].

Після встановлення радянської влади в 1922 р. держава примусово вилучила в синагоги срібні свічники, корони і торашилди (декоровані пластини-накладки, що прикрашають сувої Тори), бокали та інше срібне майно загальною масою 19 фунтів (7,79 кг), а також 81 фунт (33,2 кг) золотих предметів культу, 17 старовинних сувоїв тори, 1000 богослужбових книг і 8 старовинних парохетів (завіс, що прикривають Святу святих храму) [Котляр 2000, 52, 53]. Постановою президії Харківського окрвиконкому від 2 серпня 1929 р. Четверту (Подільську, або Соляниківську) єврейську синагогу закрили та передали її приміщення робітничому клубу [Котляр 2000, 53; 2011, 59].

Після Другої світової війни сильно пошкоджену будівлю реконструювали з втратою первісного вигляду: прибрали купол і декор, надбудували один поверх, всім вікнам надали строгу прямокутну форму. Лише об’ємно-просторове рішення нагадувало колишню будівлю. А після реконструкції 2008–2009 рр. споруда й зовсім має вигляд як абсолютно нова, створена в дусі функціонального постмодерну (іл. 22). Зараз тут розміщується низка комерційних організацій.

В архівній справі, яка стосується створення проєкту Четвертої єврейської синагоги, виявлена пояснювальна записка архітектора М. Л. Мелетинського [Пояснительная записка... арк. 7, 8], але повністю відсутні креслення. Деяку уяву про автентичний вигляд будівлі ми маємо лише завдяки фото невисокої якості з журналу “Безвірник” за 1929 р. (іл. 20, 21), які повторно опубліковані харківським художником і мистецтвознавцем Є. О. Котляром [Котляр 2011, 57, 59].

Об’ємно-просторова композиція корпусу синагоги виконана в архаїчному дусі. Це орієнтована по лінії південний захід – північний схід прямокутна в плані базиліка із завершенням у вигляді яйцеподібного купола на квадратному барабані. Стіни будівлі спираються на масивний цоколь із тричастинними та чотиричастинними блоками вузьких прямокутних вікон цокольного поверху (іл. 20).

Характер оздоблення головного (південно-західного) фасаду залишається зовсім невідомим. Зараз цей фасад прилягає до сучасного восьмиповерхового будинку і, отже, повністю прихований від наших очей. Протилежний (північно-східний) фасад був акцентований ризалітом середнього виносу. Кути ризаліту та всієї будівлі закріплювали масивні рустовані лопатки. Прямокутну нішу по центру ризаліту прикрашали декоративне “дзеркало” та кругле вікно з дрібновічковою рамою у вигляді восьмикутної зірки. І вікно, і “дзеркало” обрамлювала стрілчаста фальш-арка у східному дусі, яка спиралася на дві тричвертні колони з псевдомавританськими капітелями. Крім того, у верхній частині прямокутної ніші були встановлені два

рельєфних медальйони круглої форми. Завершував композицію ризаліту блок із трьох вузьких вікон модернових пропорцій із дрібновічковими рамами. Фланкували ризаліт двочастинні композиції з високих прямокутних і невеличких круглих вікон в обрамленні аркатур, які спиралися на тричвертні колони з капітелями. Гладке поле стіни над аркатурами прикрашали декоративні круглі медальйони (іл. 20).

Композиції південно-східного (бокового) фасаду завдяки вдало розташованим рустованим лопаткам та пілястрам був заданий чіткий вертикальний ритм. Головними акцентами фасаду були два ризаліти, що ледь виступали і мали оформлення, аналогічне оформленню ризаліту на північно-східному фасаді, за винятком того, що замість декоративних “дзеркал” тут були тричастинні віконні блоки з вузькими прямокутними вікнами модернових пропорцій. Основне поле стіни південно-східного (бокового) фасаду прикрашали рустовані пілястри, які чергувалися з композиціями з високих прямокутних і великих круглих віконних прорізів в обрамленні фальш-арок у східному дусі з опорою на тричвертні колони з псевдомавританськими капітелями (іл. 20). Північно-західний фасад радше був аналогічним, але в дзеркальному відображенні.

По всьому периметру будівля мала завершення у вигляді широкого фризу з кронштейнами складної конфігурації, що підтримували карниз середнього виносу. Над карнизом розташовувалася фантазійна зубчаста парапетна стінка, зроблена за зразком парапетних завершень палацу Паласіу-ді-Пена (Palácio Nacional da Pena) в португальському м. Сінтрі – своєрідна художня алюзія з посиланням до традиції так званих синагог оборонного типу. З боку північно-східного фасаду парапетне огороження даху в центрі прикрашала композиція з двох кам’яних скрижалей (іл. 20).

Єдине фото інтер’єру дає деяке уявлення про головний молитовний зал. Він був двосвітловим. Нижній ярус вікон освітлював партер для розміщення чоловіків, верхній ярус вікон давав світло на балкон для жінок, який традиційно був П-подібної форми в плані. Балкон спирався на масивні квадратні в перерізі колони з мавританськими капітелями і мав скомпоновану з декоративних Х-подібних сегментів огорожу-мехіцю. Стіни молитовного залу були гладкими, не обтяженими рельєфним декором (іл. 21).

Загалом Четверта (Подільська, або Соляниківська) єврейська синагога збудована в немавританському стилі, але з легкою модернізацією пропорцій. У процесі експлуатації часткове спотворення об’ємно-просторової композиції, повна втрата декоративного оздоблення екстер’єру та інтер’єрів призвели майже до повної втрати архітектурно-художньої цінності цієї будівлі та суттєвого зниження її містобудівного значення.

Синагога при Харківському товаристві допомоги незаможним євреям не належала будь-якій конкретній релігійній громаді і тому не мала свого порядкового номера. Довгий час Харківське товариство допомоги незаможним євреям мешкало в орендованих приміщеннях. На початку ХХ ст. тютюновий магнат П. Я. Бурас на Журавлівських схилах правого берега р. Харкова придбав для товариства велику ділянку землі складної конфігурації за адресою вул. Куликівська, 12 [Котляр 2011, 37; Лейбфрейд 2002, 6; Фармацевтичний інститут, арк. 2].

Проект будинку товариства замовили архітектору О. М. Гінзбургу (1876–1949). Виходець з вельми заможної родини О. М. Гінзбург у 1898 р. завершує повний курс навчання на математичному факультеті Харківського державного університету та дістає диплом інженера-технолога. Далі він продовжує свою освіту на будівельному факультеті Харківського практичного технологічного інституту. Після його закінчення в 1903 р. перший архітектурний гонорар в сукупності зі статками заможних батьків дав змогу О. М. Гінзбургу в 1904 р. пройти стажування в 13 країнах Європи, де він удосконалював знання чотирьох іноземних мов і детально вивчав

історію та сучасний, на той момент, стан європейської архітектури. По поверненні з-за кордону в 1905 р. О. М. Гінзбург активно включається в архітектурну творчість і швидко входить у плеяду видатних зодчих Російської імперії, а пізніше й Радянського Союзу. У 1931 р. йому було надане звання професора. Протягом довгого творчого життя О. М. Гінзбург проектує 120 архітектурних споруд, які охоче будують у Харкові, Єкатеринбурзі, Луганську, Москві, робить на міжнародний конкурс проект палацово-паркового комплексу для болгарського царя Бориса, патентує авторські будівельні металокожухи, публікує численні наукові праці з архітектури, інженерної справи, світлотехніки та акустики. Наприкінці життя О. М. Гінзбурга за керівництво іудаїстською общиною Харкова звинуватили в сіонізмі, позбавили роботи та можливості займатися громадською діяльністю. Останні дні він доживав у забутті та в скрутних матеріальних обставинах, і лише через декілька десятиліть результати його творчості дістали належне визнання [Кацанов, Ряполов 2016, 7, 8; Лейбфрейд 1994, 18; 2002, 6, 7; Можейко 2004, 60–62].

Цілком гідне місце у творчому доробку О. М. Гінзбурга посідає й зведена в 1909–1912 рр. на благодійні кошти П. Я. Бураса триповерхова будівля Харківського товариства допомоги незаможним євреям [Котляр 2011, 37; Лейбфрейд, 1994, 18; 2002, 6; Памятники... 1987, 493; Тимофеев 1984, 48; Фармацевтичний інститут, арк. 2], де розмістилися канцелярія благодійного товариства, відділ надання допомоги грошима і натурою, богадільня, жіноче єврейське училище з ремісничим відділенням, дешева їдальня та чайна, безкоштовна лікарня, з 1914 р. лазарет для поранених воїнів, синагога [Весь Харьков... 1917; Лейбфрейд 1994, 18; Фармацевтичний інститут, арк. 3]. Цей будинок і ще три споруди на дворовому місці позначені на плані губернського м. Харкова 1911 р. (іл. 23) [План губернского...]. Після революції 1917 р. їх націоналізували та віддали під штаб-квартиру Єврейської громади Харкова, яка розташовувалася тут до 1920 р. включно [Котляр 2011, 39; Фармацевтичний інститут, арк. 3]. Пізніше приміщення надавали різним навчальним закладам. Зараз їх займає Національна фармацевтична академія України.

Рішеннями Харківського облвиконкому від 30 квітня 1980 р. за № 334 та від 5 березня 1992 р. за № 61 будинок колишнього Товариства допомоги незаможним євреям взяли під охорону держави з наданням статусу пам'ятки архітектури місцевого значення [Памятники... 1987, 495; Перелік об'єктів... № 180; Фармацевтичний інститут, арк. 1].

Побудований із червоної цегли та оштукатурений будинок стоїть з незначним відступом від червоної лінії вул. Куликівської. Його об'ємно-просторова композиція складається з П-подібного в плані триповерхового корпусу з вальмовим дахом, який має з боку головного фасаду три ризаліти, що ледь виступають, а з боку двору та на бокових фасадах – по одному ризаліту, що ледь виступають (іл. 24–26).

Архітектоніка головного (північно-західного) фасаду вирішена футуристично. Його вигляд створює враження негативного зображення італійського палаццо, тому що тричвертні колони височіють у не характерному для них місці – проміж ризалітами, а ризаліти, які прийнято прикрашати колонами, повністю їх позбавлені. Симетрична п'ятичастинна композиція головного фасаду побудована за класичною схемою, з центральним і двома фланговими ризалітами. Стіна на рівні цокольного поверху рустована розшивкою, яка вдало імітує мегалітичну кладку з масивними трапецієподібними замковими каменями над напівциркульними віконними прорізами. Поверхня стіни ступінчаста, з деяким нахилом, що надає цоколю більш масивного вигляду і формує ілюзію більшої, ніж є насправді, висоти споруди. Раніше цоколь фарбували в темний колір, нині він досить вдало облицьований коричневим гранітом. Цоколь від верхніх поверхів відокремлює гладкий міжповерховий фриз. На рівні другого і третього поверхів світло-бежева архітектурна пластика вдало гармонізує з більш темним тоном фарби на основній поверхні стіни (іл. 24).

Архітектурною домінантою в композиції головного фасаду є центральний ризаліт, на поверхні стіни якого рустовані простінки перемежаються з тричастинними віконними блоками, що складаються зі щілиноподібних віконних прорізів модернового вигляду і вузьких ребристих перегородок між ними. Увінчують центральний ризаліт дуже широкий гладкий фриз, триступінчатий аттик, карниз із середнім розміром виносу та чотиригранний купол (іл. 24).

З обох боків центральний ризаліт фланкують дві частини основної стіни головного фасаду. На рівні другого і третього поверхів вони мають по п'ять прямокутних віконних прорізів класичних пропорцій. Простінки між вікнами прикрашають тричвертні тосканські колони сильно модернізованого вигляду з досить умовно промальованими базами та капітелями. На колони спираються масивні балки з широкими гладкими фризами, які завершуються покрівлею середнього рівня виносу (іл. 24). Північно-східний і північно-західний кути будівлі фланкують квадратні в плані масивні башти з приземкуватими чотиригранними завершеннями. Об'єми цих башт на бокових фасадах і на головному фасаді утворюють флангові ризаліти. На рівні цокольного поверху головного фасаду у флангових ризалітах влаштовані два головних входи з високими напівциркульними дверними прорізами, що ведуть до сходових клітин. Вся вертикаль внутрішнього об'єму з парадними сходами освітлюється за допомогою трьох тричастинних віконних блоків, які складаються з щілиноподібних віконних прорізів модернового вигляду і вузьких ребристих перегородок між ними. Окрім віконних блоків, поверхню стін флангових ризалітів прикрашає рустування (іл. 24, 25).

Південно-західний (боковий) фасад має характерну для стилю модерн асиметричну композицію. На лівому фланзі розташований фланговий ризаліт (бокова стіна башти з об'ємом парадної сходової клітини), що домінує по висоті. Поверхня стіни ризаліту на рівні другого і третього поверхів прикрашена рустуванням і має чотири прямокутні ніші класичних пропорцій, які фактично є закладеними цеглою і поштукатуреними віконними прорізами (іл. 25). Цокольний поверх і міжповерховий фриз південно-західного (бокового) фасаду вирішені так само, як на головному фасаді. На рівні другого і третього поверхів на гладкій поверхні стіни розташовані два ряди прямокутних вікон класичних пропорцій – по десять віконних прорізів у кожному ряді. Простінки між вікнами прикрашені сильно модернізованими тосканськими пілястрами, на які спираються гладкий фриз і масивний профільований карниз (іл. 25). Оформлення північно-східного (бокового) фасаду має архітектурне рішення, яке аналогічне вигляду південно-західного (бокового) фасаду, але в дзеркальному відображенні, тобто з ризалітом на правому фланзі.

З боку двору лише цокольний поверх оштукатурений і пофарбований. Його напівциркульні вікна та рустування поверхні стіни цілком аналогічні оформленню цоколя зовнішніх фасадів (іл. 26). По осі симетрії центрального ризаліту південно-східного (дворового) фасаду розташована перекрита конхою автентична одноповерхова напівкругла прибудова з напівциркульними вікнами. До неї прилягає об'єм дисгармонійного тамбура пізнього походження з прямокутними одностулковими металевими дверима чорного входу (іл. 26). На рівні другого і третього поверхів дворові фасади не оштукатурені. Їх архітектурна виразність досягнута завдяки фактурі високоякісної цегли та використанню методів формування червоноцегляної декоративної пластики, яка в суто цегляному вигляді здебільшого повторює оздоблення зовнішніх фасадів. Є лише деякі відмінності: ризаліт у центральній частині будівлі фланкують високі прямокутні в плані пілони, простінки між вікнами південно-східного (дворового) фасаду, на відміну від головного фасаду, прикрашені пілястрами, а не тричвертними колонами (іл. 26) тощо. Дуже суттєвий дисгармонійний ефект з боку двору створюють дві сучасні прямокутні одноповерхові прибудови (іл. 26).

У переважній більшості внутрішніх приміщень немає й натяку на реставраційні роботи. Відвідувач стикається з результатами ремонту з використанням сучасних оздоблювальних матеріалів. Найцікавішим і значною мірою збереженим елементом інтер'єру є колишній двосвітний молитовний зал синагоги, який завершується напівсферичним ребристим куполом діаметром 12 м, що спирається на чотири похилі підпружні арки еліптичної форми (іл. 27). Однак, на жаль, круглі світлові отвори між ребер куполу закладені, а сам зал розділений перекриттям на два поверхи.

Проект будинку Товариства допомоги незаможним євреям О. М. Гінзбург робив безкоштовно, на благодійній основі, і тому міг дозволити собі будь-які експерименти з архітектонікою. У процесі розробки екстер'єру головного фасаду зодчий, образно кажучи, перелицював принципи класичної композиції навиворіт. Крім того, паралельно і незалежно від творчості відомого німецького митця Петера Беренса О. М. Гінзбург використав пластику простих геометричних форм у поєднанні з вузькими щілиноподібними вікнами та ледь позначеними, майже відсутніми карнизами з досить значним виносом крайки покрівлі за межі площини стіни. Архітектурне рішення фасадів будинку Товариства допомоги незаможним євреям демонструє органічно виконане поєднання конструктивного модерну з мінімальною кількістю елементів неокласичного варіанта стилізаторського модерну.

У загальному підсумку можна констатувати, що на цей момент збереглися будівлі всіх шести великих харківських синагог – і це рідкісний випадок для культових споруд, які пройшли крізь роки радянського періоду історії включно із Другою світовою війною.

Дві синагоги зараз використовуються єврейськими релігійними громадами, з них: Перша Хоральна (нині Бейт Менахем) – у відмінному стані, Третя (Чоботарська) – у задовільному стані і в процесі поступового відновлення. Інтер'єри молитовного залу синагоги в будівлі Харківського товариства допомоги незаможним євреям у доброму стані, але він розділений пізнім перекриттям на два окремих поверхи та використовується як лекційні аудиторії Національної фармацевтичної академії України.

Будинки ще трьох синагог – Другої (Міщанської), Третьої (Мордвиновської) та Четвертої (Подільської, або Соляниківської) повністю чи значною мірою втратили автентичний вигляд і використовуються не за призначенням. Надалі вони потребують ремонтно-реставраційних робіт та поступової передачі іудаїстським релігійним громадам Харкова. Першим етапом цього довгого шляху слід вважати необхідність порушення питання про диференційоване надання зазначеним будівлям офіційного статусу або пам'яток архітектури, або цінної забудови з визначенням меж охоронних зон. Крім того, доцільно Другу (Міщанську) синагогу, яка пов'язана з діяльністю філантропів Бурасів, видатного хасидського рабина кінця XIX – початку XX ст. Єхезкієля Арлосорова та подіями голокосту в Харкові 1941 р., офіційно визнати пам'яткою історії та культури.

На стадії проектування синагог харківські іудаїстські релігійні громади переважно робили ставку на місцеві архітектурні кадри єврейського походження. Лише Першу Хоральну синагогу проектував єврей-нехарків'янин Я. Г. Геверц, а Мордвиновську – харків'янин Ю. С. Цауне, який був латишем, а не євреєм. Але серед проєктувальників харківських синагог тільки О. М. Гінзбург здобув вищу професійну освіту в Харкові й, отже, міг вважатися місцевим кадром на всі 100 %. Інші опановували професію в різних навчальних закладах Санкт-Петербурга.

Щодо архітектурно-художнього спадку синагогальної архітектури Харкова, то тут можна констатувати наявність великого розмаїття стилістичних рішень. Найдавніша Друга (Міщанська) синагога є комплексом будівель у стилі провінційного класицизму та неоренесансу. Дві культові будівлі – Перша Хоральна (нині Бейт Менахем) і Третя (Чоботарська) являють собою зразки модернізованої еkleктики.

Третя (Мордвиновська) синагога виконана в модному на початку ХХ ст. червоноцегляному стилі, який передбачав створення архітектурного образу здебільше завдяки фактурі якісного будівельного матеріалу та фантазійності об'ємно-просторової композиції. Четверта (Подільська, або Соляниківська) синагога переважно була вирішена в неомавританському стилі.

Особливу увагу привертає архітектура будинку Товариства допомоги незаможним євреям. У цьому разі неомавританський інтер'єр синагогального залу реалізований у будівлі, яка в екстер'єрі поєднує елементи стилізаторського модерну з футуристичною конструктивістською основою об'ємно-просторової композиції та декоративного оздоблення. Отже, з цього випливає, що автор проекту О. М. Гінзбург фактично був одним із предтеч новітньої європейської архітектури, так званого сучасного руху і на той час за креативністю творчих ідей ішов урівень з такими видатними майстрами, як Петер Беренс, Вальтер Гропіус і Міс ван дер Роє.

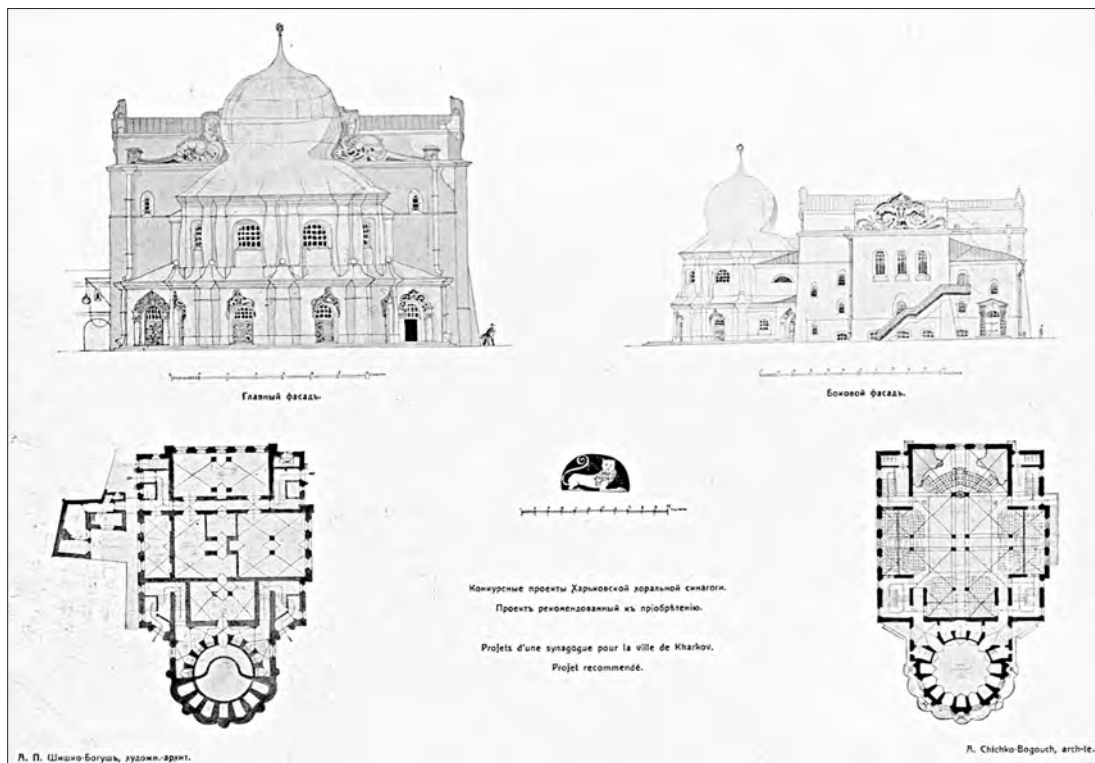
Крім того, слід брати до уваги, що проект Першої харківської хоральної синагоги, виконаний Я. Г. Геверцом, згідно з експертною оцінкою академіка архітектури О. В. Щусєва, на 1909 р. був найкращим у світі. Радше тут О. В. Щусєв дозволив собі деяке перебільшення, але без сумніву, Перша Хоральна синагога є однією з найкращих та ще й другою за розміром у межах Європи.

Можна досить впевнено стверджувати, що харківські синагоги проектували та будували зі значним фінансовим розмахом на високому архітектурно-художньому і технічному рівні, який не поступався загальноєвропейському, а подекуди й перевищував його. Їх різноманітний вигляд відповідав світовій тенденції розвитку синагогальної архітектури, яка не передбачала існування строгого архітектурного канону і давала можливість розсіяним по всьому світу іудейським громадам зберігати свою традиційну релігійну ідентичність та одночасно бути органічно вписаними в загальний контекст місцевої культури та мистецтва. Такий стан речей у другій пол. ХІХ – на початку ХХ ст. в Харкові сприяв використанню моди на орієнталізм для обережного пошуку архітекторами-євреями шляхів поступового створення традиції новітньої єврейської архітектури з опорою на європеїзовані та модернізовані східні корені. Але цей процес так і залишився незавершеним, тому що був грубо перерваний бурхливими подіями революції та соціалістичної реконструкції.

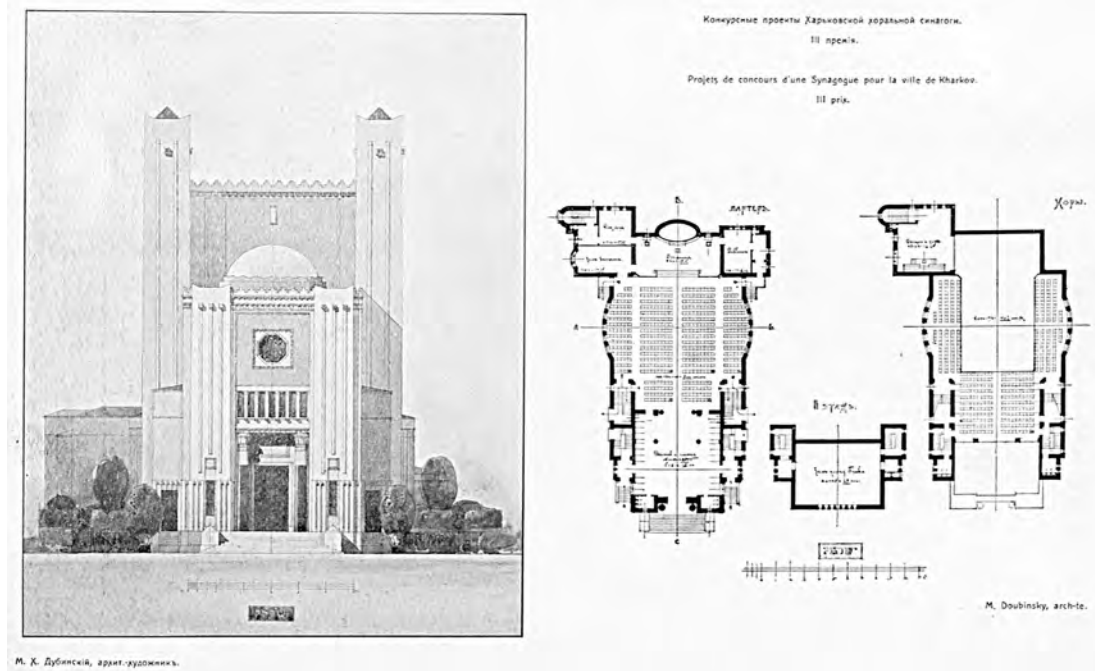
ІЛЮСТРАЦІЇ

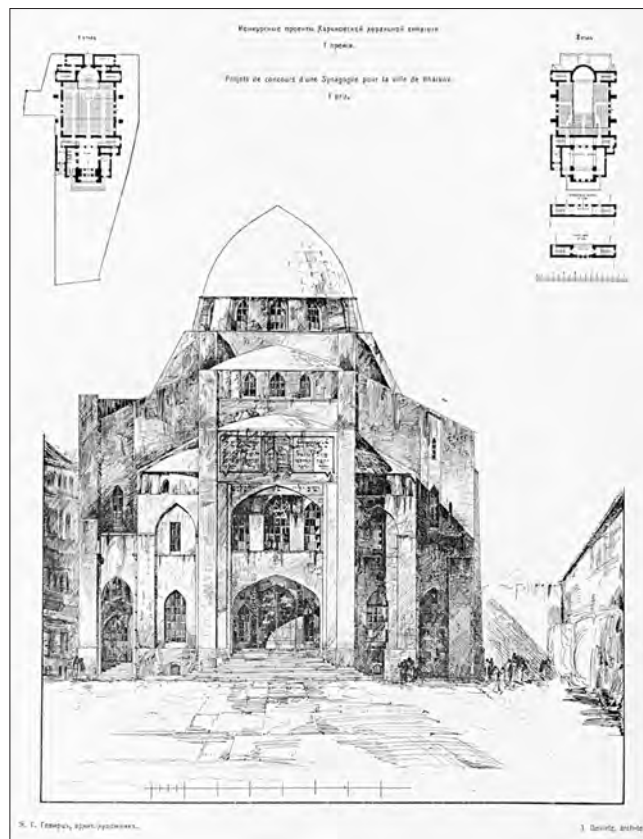
Іл. 1. Перша (хоральна) синагога; світлина В. С. Досєкіна поч. ХХ ст.
Фото з мережі Інтернет

Іл. 2. Конкурсний проект Першої (хоральної) синагоги “Лев у півколі”;
арх. А. П. Шишко-Богущ, ІV премія, 1909 р.

Іл. 3. Конкурсний проект Першої (хоральної) синагоги “Ізраїль”;
арх. М. Х. Дубинський, ІІІ премія, 1909 р.

Іл. 4. Конкурсний проект Першої (хоральної) синагоги “Єврейська літера”; арх. Я. Г. Гевертс, I премія, 1909 р.

Іл. 5. Перша (хоральна) синагога, вигляд з північного заходу.
Сучасне фото з мережі Інтернет

Іл. 6. Перша (хоральна) синагога, вигляд з південного сходу.
Сучасне фото з мережі Інтернет

Іл. 7. Вестибюль Першої (хоральної) синагоги. Фото В. М. Ряполова, 2019 р.

Іл. 8. Молитовний зал Першої (хоральної) синагоги. Фото В. М. Ряполова, 2019 р.

Іл. 9. Небо з восьмикутною зіркою в молитовному залі Першої (хоральної) синагоги.
Фото В. М. Ряполова, 2019 р.

Іл. 10. Вигляд другого ярусу в молитовному залі Першої (хоральної) синагоги.
Фото В. М. Ряполова, 2019 р.

Іл. 11. Нижня частина Міщанської вул. під час повені кінця XIX ст. Фото з мережі Інтернет

Іл. 12. Будівлі Другої (Міщанської) синагоги. Фото В. М. Ряполова, 2019 р.

Іл. 13. Меморіальна дошка на фасаді будівлі Другої (Міщанської) синагоги. Фото В. М. Ряполова, 2019 р.

Іл. 14. Будівля головного корпусу Третьої (Мордвиновської) синагоги, вигляд з північного заходу. Фото В. М. Ряполова, 2019 р.

Іл. 15. Будівля головного корпусу Третьої (Мордвиновської) синагоги, вигляд з південного сходу. Фото В. М. Ряполова, 2019 р.

Іл. 16. Будівля дворового корпусу Третьої (Мордвиновської) синагоги. Фото В. М. Ряполова, 2019 р.

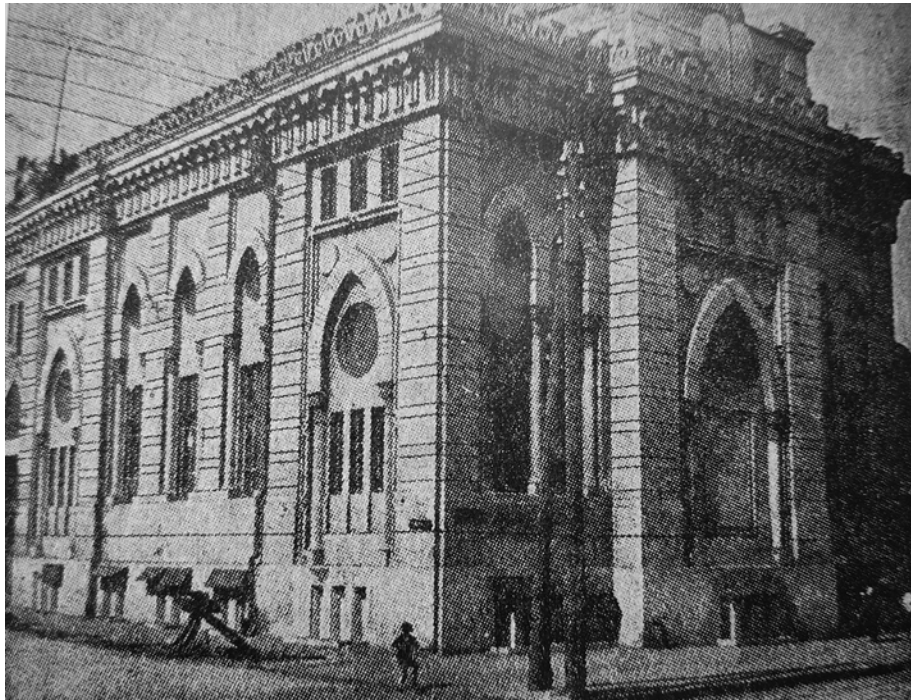
Іл. 17. Головний фасад Третьої (Чоботарської) синагоги.
Фото Є. Котляра, 2011 р.

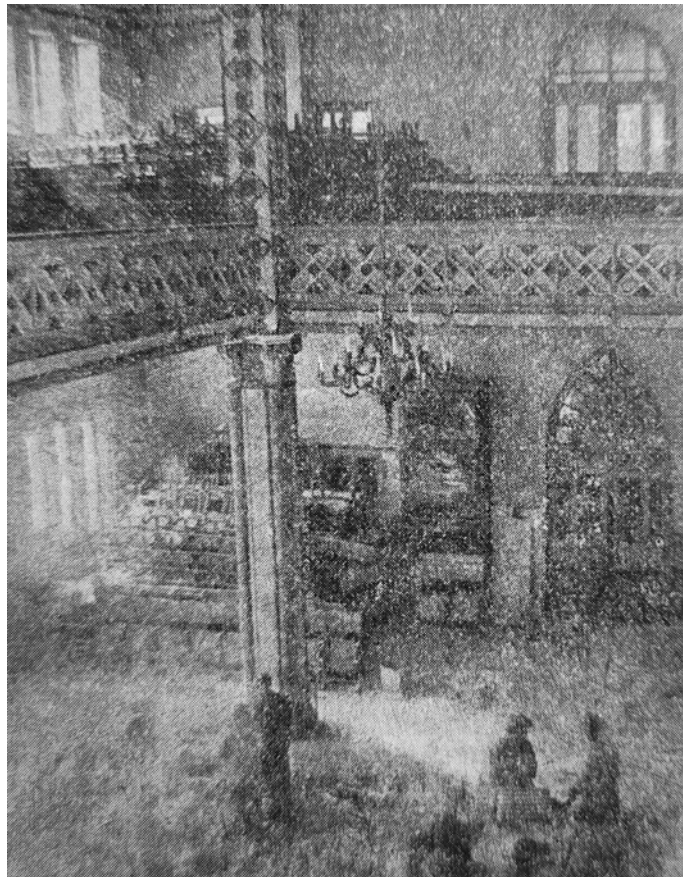
Іл. 18. Фрагмент східного фасаду
Третьої (Чоботарської) синагоги.
Фото В. М. Ряполова, 2019 р.

Іл. 19. Вікно з підковоподібним завершенням
на східному фасаді Третьої (Чоботарської)
синагоги. Фото В. М. Ряполова, 2019 р.

Іл. 20. Четверта (Подільська, або Соляниківська) синагога.
Фото з журналу “Безвірник”, 1929 р.

Іл. 21. Інтер'єр молитовного залу Четвертої (Подільської або Соляниківської) синагоги.
Фото з журналу “Безвірник”, 1929 р.

Іл. 22. Будівля Четвертої (Подільської, або Соляниківської) синагоги.
Фото В. М. Ряполова, 2019 р.

Іл. 23. Забудова кварталу в межах Жаткінського проїзду і вулиць Куликівської, Чорноглазівської та Набережної на плані м. Харкова, 1911 р.

Іл. 24. Головний фасад будинку Товариства допомоги неможливим євреям.
Фото О. В. Конакової, 2019 р.

Іл. 25. Південно-західний фасад будинку Товариства допомоги неможлими євреям.
Фото О. В. Конакової, 2019 р.

Іл. 26. Дворовий фасад будинку Товариства допомоги неможлими євреям.
Фото О. В. Конакової, 2019 р.

Іл. 27. Інтер'єр верхнього світла молитовного залу в будинку Товариства допомоги незаможним євреям. Фото О. В. Конакової, 2019 р.

ЛІТЕРАТУРА

Автобіографія Ю. С. Цауне сер. 20-х гг. ХХ в. // **Державний архів Харківської області (ДАХО)**, ф. Р-1685, оп. 3, спр. 86, арк. 7.

Архитекторы Харькова / Под ред. С. Г. Чечельницкого. Харьков, 2008.

Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) [в 2 т.]. Т. 2. Харьков, 1912.

Бежина Н. Пожежа у харківській синагозі // **Панорама**, 1998 (5 вересня).

Бугаєв А. Пожар в синагоге // **Городская газета**, 1998 (3 сентября).

Буряковская Т. Отчего загорелась Харьковская хоральная синагога // **Время**, 1998 (3 сентября).

Весь Харьков: справочная книга на 1917 г. / Издание Е. С. Элькина. Харьков, 1917.

Воловик Л. История Харьковской хоральной синагоги // **Дайджест-Е**, 2000, № 5.

Гусев А. Н. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях. Харьков, 1902.

Дмитриева Е. Н., Дьякова Е. И., Харченко Н. М. **Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов...** Харьков, 2011.

Дьяченко Н. Т. **Улицы и площади Харькова.** Харьков, 1977.

Еврейская молельня // **Харьковские губернские ведомости**, 1909 (15 декабря).

Зеленина Е. Первая в мире, или О чём поведала “Еврейская буква”: сенсационные документы, обнаруженные исследователем С. Никольским в архиве Санкт-Петербурга // **Время**, 1995 (20 апреля).

Иванцова М. Лэхаим // **Вечерний Харьков**, 2003 (22 мая).

Ильин Л. Императорское С.-Петербургское общество архитекторов по поручению правления 1-й Харьковской хоральной синагоги объявляет конкурс на составление эскизных проектов хоральной синагоги в г. Харькове // **Зодчий. Журнал архитектурный и художественно-технический, орган Императорского СПб общества архитекторов**, 1909, № 17.

Кацанов М. Т., Ряполов В. М. Историко-мистецтвознавчий аналіз пам’ятки архітектури 1916 р. – прибуткового будинку Є. В. Цетлін по Плетнівському провулку, 7 в м. Харкові задля подальшої реставрації // **Культурна спадщина Слобожанщини. Збірка наукових статей.** Число 32. Харків, 2016.

Котляр Е. Синагоги Украины: чувство веры и меры в архитектурной традиции и современной реконструкционной практике // **Ватерпас**, 2002, № 3.

Котляр Е. А. Харьковские синагоги в историко-культурной среде еврейской общины Украины // **Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура (досвід ретроспективного аналізу).** Збірник наукових статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції, яка присвячена 85-річчю Харківського єпархіального церковно-археологічного музею, 2–3 червня 1999 р. Харків, 1999.

Котляр Е. А. Из истории харьковских синагог: 4-я харьковская еврейская молельня // **Истоки. Вестник народного университета еврейской культуры в Восточной Украине**, 2000, № 6.

Котляр Е. А. **Еврейский Харьков: путеводитель по истории, культуре и местам памяти.** Центр Востоковедения Харьковской государственной академии дизайна и искусств. Харьков, 2011.

Котляр Є. Еволюція мавританського стилю в синагогах Європи і в архітектурі Харківської хоральної синагоги // **Матеріали науково-методичної конференції професорсько-викладацького складу та аспірантів Харківського художньо-промислового інституту за підсумками науково-творчої роботи за 1996 р.** Харків, 1997a.

Котляр Є. Історичні аспекти, типологія та стилістичні особливості синагог України кінця XVI – початку XX ст. // **Матеріали науково-методичної конференції професорсько-викладацького складу та аспірантів Харківського художньо-промислового інституту за підсумками науково-творчої роботи за 1996 р.** Харків, 1997b.

Куделко С. М., Тарасова Л. И. **Харьков: хроника столетий.** Харьков, 2010.

Куцевич В. В., Губов Б. М., Кранівін І. М. та ін. **Культові будинки та споруди різних конфесій: посібник з проектування.** Київ, 2009.

Кушнар'єв Є. Харківська хоральна синагога // **100 років харківською землею.** Харків, 2004.

Леонидов Л. К 25-летию возвращения харьковской хоральной синагоги // **Дайджест-Е**, 2015, № 8.

Лейбфрейд А. Ю. Замечательный зодчий, ученый и педагог // **Шалом**, 1994, № VII (21).

Лейбфрейд А. Ю. **Архитекторы евреи в Харькове.** Харьков, 2002.

Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. **Харьков от крепости до столицы.** Харьков, 1998.

Лейбфрейд А. Ю., Реусов В. А., Тиц А. А. **Харьков: архитектура, памятники, новостройки.** Харьков, 1987.

Лялевич М. Отзыв комиссии судей по конкурсу проектов здания хоральной синагоги в г. Харькове // **Зодчий. Журнал архитектурный и художественно-технический, орган Императорского СПб общества архитекторов**, 1909, № 40.

Мачулин Л. И. **Улицы и площади Харькова.** Харьков, 2007.

Можсейко И. Ю. Александр Маркович Гинзбург (1876–1949) // **100 знаменитых харьковчан.** Харьков, 2004.

Новгородов В. Е. **Золотой венец старого Харькова.** Харьков, 1990.

Освящение еврейской синагоги // **Южный край**, 1911 (19 апреля).

Обзор синагоги // **Южный край**, 1914 (19 сентября).

Отчёт о деятельности Правления 4-й харьковской молельни “Талмуд-Тора” за 1910 год. Харьков, 1911.

Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник / Под ред. П. Т. Тронько. Киев, 1987.

Перелік об’єктів культурної спадщини національного та місцевого значення: пам’яток архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтних, науки і техніки м. Харкова. № 180, 345. URL: http://www.dma.kh.gov.ua/images/perelik_city_2017.pdf (дата звернення 15.04.2020).

План губернского г. Харькова: топографическая съёмка 1896 г. с дополнениями 1911 г. // Музей Харківського національного університету міського господарства (ХНУМГ) ім. О. М. Бекетова, демонструється в експозиції.

Пояснительная записка к проекту 4-й харьковской еврейской молельни за подписью инженера М. Л. Мелетинского // Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 4, оп. 160, спр. 914, арк. 7, 8.

Синагога, вул. Пушкінська, 19 // Архів Департаменту містобудування та архітектури Харківської обласної державної адміністрації, ф. Відділу охорони пам’яток, оп. 1, спр. 345, арк. 2–5.

Тимофеев В. И. Застройка Харькова во второй половине XIX – начале XX вв. // Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 2: Харьковская область. Киев, 1984.

Топорков Н. Иудейскую громаду выселили из синагоги // *Время*, 1999 (12 июня).

Фармацевтичний інститут // Архів Департаменту містобудування та архітектури Харківської обласної державної адміністрації, ф. Відділу охорони пам’яток, оп. 1, спр. 180, арк. 1–3.

Харьковская синагога // *Харьковские губернские ведомости*, 1907 (21 мая).

Ходас Э. Д. Харьковская хоральная синагога // *Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура (досвід ретроспективного аналізу)*. Збірник наукових статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції, яка присвячена 85-річчю Харківського єпархіального церковно-археологічного музею, 2–3 червня 1999 р. Харків, 1999.

Христоев В. Шалом, хоральная, лехайм, синагога // *Слобода*, 2003 (23 мая).

REFERENCES

“Avtobiografiya Yu. S. Tsaune ser. 20-kh gg. XX v.”, in *Derzhavnyy arkhiv Kharkivs’koyi oblasti* [State archive of Kharkiv Region], Fund P-1685, Inventory 3, File 86, Sheet 7. (In Russian).

Arkhitektory Khar’kova (2008), S. G. Chechel’nitskiy (ed.), Zolotyie stranitsy, Kharkiv. (In Russian).

Bagaley D. I. and Miller D. P. (1912), *Istoriya goroda Khar’kova za 250 let ego sushchestvovaniya (s 1655-go po 1905-y god)*, In 2 vols, Vol. 2, Parovaya Tipografiya i Litografiya M. Zil’berg i S-v’ya, Kharkiv. (In Russian).

Byezhyna N. (1998), “Pozhezha u kharkivs’kiy synahozhi”, in *Panorama*, September 5, No. 36. (In Ukrainian and Russian).

Bugayov A. (1998), “Pozhar v sinagoge”, in *Gorodskaya gazeta*, September 3, No. 100. (In Russian).

Buryakovskaya T. (1998), “Otchego zagorelas’ Khar’kovskaya khoral’naya sinagoga”, in *Vremya*, September 3, No. 247. (In Russian).

Ves’ Khar’kov: spravochnaya kniga na 1917 g. (1917), Compl. by E. S. El’kin, Tipografiya A. Perel’mana, Kharkiv. (In Russian).

Volovik L. (2000), “Istoriya Khar’kovskoy khoral’noy sinagogi”, in *Daydzhest-E*, No. 5, pp. 1–2. (In Russian).

Gusev A. N. (1902), *Khar’kov, ego proshloye i nastoyashcheye v risunkakh i opisaniyakh*, Tipografiya Adol’fa Darre, Kharkiv. (In Russian).

Dmitriyeva E. N., D’yakova E. I. and Kharchenko N. M. (2011), *Khar’kov: spravochnik po nazvaniyam: 7000 ulits, ploshchadey, skverov, rayonov...*, Saga, Kharkiv. (In Russian).

D’yachenko N. T. (1977), *Ulitsy i ploshchadi Khar’kova*, Prapor, Kharkiv. (In Russian).

“Evreyskaya mole’nya” (1909), in *Khar’kovskiy gubernskiy vedomosti*, December 15, No. 349. (In Russian).

Zelenina E. (1995), “Pervaya v mire, ili o chom povedala ‘Evreyskaya bukva’: sensatsionnyye dokumenty, obnaruzhennyye issledovatelem S. Nikol’skim v arkhive Sankt-Peterburga”, in *Vremya*, April 20, No. 111. (In Russian).

Ivantsova M. (2003), “Lekhaim”, in *Vecherniy Khar’kov*, May 22, No. 56. (In Russian).

Il’in L. (1909), “Imperatorskoye S.-Peterburgskoye obshchestvo arkhitektorov po porucheniyu pravleniya 1-y Khar’kovskoy khoral’noy sinagogi ob’yavlyayet konkurs na sostavleniye eskiznykh proyektov khoral’noy sinagogi v g. Khar’kove”, in *Zodchiy. Zhurnal arkhitekturnyy i khudozhestvenno-tekhnicheskyy, organ Imperatorskogo SPB obshchestva arkhitektorov*, No. 17, pp. 183–184. (In Russian).

Katsanov M. T. and Ryapolov V. M. (2016), “Istoryko-mystetstvoznachyy analiz pam’yatky arkhitektury 1916 r. – prybutkovoho budynku Ye. V. Tsetlin po Pletnivs’komu provulku, 7 v m. Kharkovi zadlya podal’shoi restavratsiyi”, in *Kul’turna spadshchyna Slobozhanshchyny. Zbirka naukovykh statey*, Vol. 32, pp. 5–23. (In Ukrainian).

Kotlyar E. (2002), “Sinagogi Ukrainy: chuvstvo very i mery v arkhitekturnoy traditsii i sovremennoy rekonstruktsionnoy praktike”, in *Vaterpas*, No. 3, pp. 28–33. (In Russian).

Kotlyar E. A. (1999), “Khar’kovskiy sinagogi v istoriko-kul’turnoy srede evreyskoy obshchiny Ukrainy”, in *Naukovo-teoretychni zdoibky Slobids’koyi Ukrayiny: filosofiya, relihiya, kul’tura (dosvid retrospektyvnoho analizu). Zbirnyk naukovykh statey za materialamy Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi, yaka prysvyachena 85-richchyu Kharkivs’koho yeparkhial’noho tserkovno-arkheolohichnoho muzeyu, 2–3 chervnya 1999 r.*, Kursor, Kharkiv, pp. 150–153. (In Ukrainian and Russian).

Kotlyar E. A. (2000), “Iz istorii khar’kovskikh sinagog: 4-ya khar’kovskaya evreyskaya molel’nya”, in *Istoki. Vestnik narodnogo universiteta evreyskoy kul’tury v Vostochnoy Ukrainie*, No. 6, pp. 50–54. (In Russian).

Kotlyar E. A. (2011), *Evreyskiy Khar’kov: putevoditel’ po istorii, kul’ture i mestam pamyati. Tsentri Vostokovedeniya Khar’kovskoy gosudarstvennoy akademii dizayna i iskusstv*, Akropolis, Kharkiv. (In Russian).

Kotlyar Ye. (1997a), “Evolyutsiya mavrytans’koho stylyu v synahohakh Yevropy i v arkhitekturi Kharkivs’koyi khoral’noyi synahohy”, in *Materialy naukovo-metodychnoyi konferentsiyi profesors’ko-vykladats’koho skladu ta aspirantiv Kharkivs’koho khudozhn’o-promyslovoho instytutu za pidsumkamy naukovo-tvorchoyi roboty za 1996 r.*, KhKhPI, Kharkiv, pp. 53–55. (In Ukrainian).

Kotlyar Ye. (1997b), “Istorychni aspekty, typolohiya ta stylistychni osoblyvosti synahoh Ukrainy kintsya XVI – pochatku XX st.”, in *Materialy naukovo-metodychnoyi konferentsiyi profesors’ko-vykladats’koho skladu ta aspirantiv Kharkivs’koho khudozhn’o-promyslovoho instytutu za pidsumkamy naukovo-tvorchoyi roboty za 1996 r.*, KhKhPI, Kharkiv, pp. 55–58. (In Ukrainian).

Kudelko S. M. and Tarasova L. I. (2010), *Khar’kov: khronika stoletiy, Saga*, Kharkiv. (In Russian).

Kutsevych V. V., Hubov B. M., Krapivin I. M. et al. (2009), *Kul’tovi budynky ta sporudy riznykh konfessiy: posibnyk z proektuvannya*, Kyiv: ZNDIEP, Kyiv. (In Ukrainian).

Kushnar’ov Ye. (2004), “Kharkivs’ka khoral’na synahoha”, in *100 rokiv kharkivs’koyu zemlelyu*, Folyo, Kharkiv, pp. 186–188. (In Russian).

Leonidov L. (2015), “K 25-letiyu vozvrashcheniya khar’kovskoy khoral’noy sinagogi”, in *Dayzhest-E*, No. 8, pp. 1–3. (In Russian).

Leybfreyd A. Yu. (1994), “Zamechatel’nyy zodchiy, uchenyy i pedagog”, in *Shalom*, No. VII (21), pp. 18–19. (In Russian).

Leybfreyd A. Yu. (2002), *Arkhitektory evrei v Khar’kove*, Karavella, Kharkiv. (In Russian).

Leybfreyd A. Yu. and Polyakova Yu. Yu. (1998), *Khar’kov ot kreposti do stolitsy*, Folio, Kharkiv. (In Russian).

Leybfreyd A. Yu., Reusov V. A. and Tits A. A. (1987), *Khar’kov: arkhitektura, pamyatniki, novostroyki*, Prapor, Kharkiv. (In Russian).

Lyalevich M. (1909), “Otzyv komissii sudey po konkursu proyektov zdaniya khoral’noy sinagogi v g. Khar’kove”, in *Zodchiy. Zhurnal arkhitekturnyy i khudozhestvenno-tekhnicheskyy, organ Imperatorskogo SPB obshchestva arkhitektorov*, No. 40, pp. 395–396, tab. 48–50. (In Russian).

Machulin L. I. (2007), *Ulitsy i ploshchadi Khar’kova*, Machulin, Kharkiv. (In Russian).

Mozheyko I. Yu. (2004), “Aleksandr Markovich Ginzburg (1876–1949)”, in *100 znamenitykh khar’kovchan*, Faktor, Kharkiv, pp. 60–62. (In Russian).

Novgorodov V. E. (1990), *Zolotoy venets starogo Khar’kova*, Prapor, Kharkiv. (In Russian).

“Osvyashcheniye evreyskoy sinagogi” (1911), in *Yuzhnyy kray*, April 19, No. 10633. (In Russian).

“Osmotr sinagogi” (1914), in *Yuzhnyy kray*, September 19, No. 12874. (In Russian).

Otchot o deyatel'nosti Pravleniya 4-y khar'kovskoy molel'ni “Talmud-Tora” za 1910 god (1911), Tipografiya G. B. Molchadskogo, Kharkiv. (In Russian).

Pamyatniki istorii i kul'tury Ukrainiskoy SSR: katalog-spravochnik (1987), P. T. Tron'ko (ed.), Naukova dumka, Kyiv. (In Russian).

Perelik ob”yektiv kul'turnoyi spadshchyny natsional'noho ta mistsevoho znachennya: pam”yatok arkhitektury, mistobuduvannya, sadovo-parkovoho mystetstva, landshafnykh, nauky i tekhniky m. Kharkova, No. 180, 345, available at: www.dma.kh.gov.ua/images/perelik_city_2017.pdf (accessed April 15, 2020). (In Ukrainian).

“Plan gubernskogo g. Khar'kova: topograficheskaya s”yomka 1896 g. s dopolneniyami 1911 g.”, in *Muzey Kharkivs'koho natsional'noho universytetu mis'koho hospodarstva imeni O. M. Beketova* [The Museum of O. M. Beketov Kharkiv National University of Municipal Economy], in the exposition. (In Russian).

“Poyasnitel'naya zapiska k proyektu 4-y khar'kovskoy evreyskoy molel'ni za podpis'yu inzhenera M.L. Meletinskogo”, in *Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti* [State archive of Kharkiv Region], Fund 4, Inventory 160, File 914, Sheet 7, 8. (In Russian).

“Synahoha, vul. Pushkins'ka, 19”, in *Arkhiv Departamentu mistobuduvannya ta arkhitektury Kharkivs'koyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi* [Archive of the Department of Urban Planning and Architecture of the Kharkiv Regional State Administration], Fund of Monument Protection, Inventory 1, File 345, Sheet 2–5. (In Ukrainian).

Timofeyenko V. I. (1984), “Zastroyka Khar'kova vo vtoroy polovine XIX – nachale XX vv.”, in *Materialy k svodu pamyatnikov istorii i kul'tury narodov SSSR po Ukrainiskoy SSR*, Vol. 2: Khar'kovskaya oblast', pp. 54–89. (In Russian).

Toporkov N. (1999), “Iudeyskuyu obshchinu vyselili iz sinagogi”, in *Vremya*, June 12, No. 164. (In Russian).

“Farmatsevtichnyy instytut”, in *Arkhiv Departamentu mistobuduvannya ta arkhitektury Kharkivs'koyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi* [Archive of the Department of Urban Planning and Architecture of the Kharkiv Regional State Administration], Fund of Monument Protection, Inventory 1, File 180, Sheet 1–3. (In Ukrainian).

“Khar'kovskaya sinagoga” (1907), in *Khar'kovskiy gubernskiy vedomosti*, May 21, No. 142. (In Russian).

Khodas E. D. (1999), “Khar'kovskaya khoral'naya sinagoga”, in *Naukovo-teoretychni zdobutky Slobids'koyi Ukrayiny: filozofiya, relihiya, kul'tura (dosvid retrospektyvnoho analizu)*. Zbirnyk naukovykh statey za materialamy Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi, yaka prysvyachena 85-richchyu Kharkivs'koho yeparkhial'noho tserkovno-arkheolohichnoho muzeyu, 2–3 chervnya 1999 r., Cursor, Kharkiv, pp. 124–127. (In Ukrainian and Russian).

Khristoyev V. (2003), “Shalom, khoral'naya, lekhaym, sinagoga”, in *Sloboda*, May 23, No. 48. (In Russian).

В. М. Ряполов, В. О. Хесін

Синагогальна архітектура міста Харкова: історія та мистецтвознавчий аналіз

Наприкінці XIX – на початку XX ст. близько 10 тисяч іудеїв Харкова відвідували 25 релігійних установ. Переважно це були невеличкі молитовні будинки. Великих синагог налічувалося лише шість. Дві синагоги – Перша (Хоральна) та Третя (Чоботарська) – відновлені і використовуються єврейськими громадами. Молитовний зал синагоги по вул. Куликівській, 12 у доброму стані, але розділений на два поверхи та пристосований під студентські аудиторії. Друга (Міщанська), Третя (Мордвиновська) та Четверта (Подільська, або Солянниківська) синагоги значною мірою втратили автентичний вигляд. Вони потребують ремонтно-реставраційних робіт з наданням статусу пам'яток архітектури або цінної забудови. При проектуванні синагог ставка робилася на місцеві архітектурні кадри єврейського походження. Лише Першу хоральну синагогу проектував єврей-нехарків'янин Я. Г. Геверц, а Мордвиновську – харківський латиш Ю. С. Цауне. Синагогальна архітектура Харкова демонструє значне розмаїття стилістичних рішень: класицизм, неоренесанс, червоноцегляний та неомавританський стилі, модернізована еkleктика та елементи футуристичної архітектури.

Автор проекту синагоги в будівлі Товариства допомоги незаможним євреям О. М. Гінзбург виступив як предтеча архітектури сучасного руху і за креативністю творчих ідей йшов урівень з таким майстрами, як Петер Беренс, Вальтер Гропіус і Міс ван дер Рое. Проект Першої харківської хоральної синагоги архітектора Я. Г. Геверца, згідно з експертною оцінкою, на 1909 р. був найкращим у світі. Досі ця синагога є однією з найкращих та ще й другою за розміром у межах Європи. Харківські синагоги проєктували та будували зі значним фінансовим розмахом на високому архітектурно-художньому і технічному рівні, який не поступався загальноєвропейському, а подекуди й перевищував його. Їхній різноманітний вигляд відповідав світовій тенденції розвитку синагогальної архітектури, яка не передбачала існування строгого архітектурного канону і давала можливість розсіяним по всьому світу іудейським громадам зберігати свою традиційну релігійну ідентичність та одночасно бути органічно вписаними в загальний контекст місцевої культури та мистецтва. Такий стан речей у другій пол. XIX – на початку XX ст. в Харкові сприяв використанню моди на орієнталізм для обережного пошуку архітекторами-євреями шляхів поступового створення традиції новітньої єврейської архітектури з опорою на європеїзовані та модернізовані східні корені. Але цей процес так і залишився незавершеним, тому що був грубо перерваний бурхливими подіями революції та соціалістичної реконструкції.

Ключові слова: іудаїзм, класицизм, модернізована еkleктика, неомавританський стиль, неоренесанс, ремонтно-реставраційні роботи, синагога, Харків, червоноцегляний стиль

Стаття надійшла до редакції 14.10.2020